

eL-MECMÛ' Fİ'L-MUHÎT Bİ'T-TEKLÎF ve AİDIYETİ MESELESİ

-al-Majmû' Fî'l-Muhît Bi't-Teklîf and The Question of The Belonging-

Arş.Gör. Metin YILDIZ

Muş Alparslan Üniversitesi

İslami İlimler Fakültesi

metinyildiz04@gmail.com.tr

Abstract *This article is on the work called al-Majmû' fî'l-Muhît bi't-Teklîf and its belonging subject. al-Majmû' fî'l-Muhît bi't-Teklîf is a unique work of Kalâm, containing both dakîku'l-kalâm subjects like; substance, accident, body, movement; and also celîlu'l-kalâm subjects like theology, prophethood and the last day. El-Majmû', formed as four volumes, investigated publication of the first three volumes has been published and the work of investigation of the last volume has started. Both in classic Works and today's studies, al-Majmû' is sometimes related to Kadî Abdülcebbar (d. 415/1025) and sometimes to Ibn Mattawayh (d. 469/1077) also.*

Keywords: *al-Majmû', kalâm, verification, Ibn Mattawayh, Kadî Abdulcebbar, Mu'tazilite, belonging.*

Giriş

Düşünce tarihi sözlü anlatım ve yazılı eserler sonucunda nesilden nesile aktararak oluşmuş bir tarihtir. İlk yazılı kaynaklardan itibaren düşünce tarihinde önemli izler bırakan ve etkiler yaratan eserler kaleme alınmış ve bu eserlerden bir kısmı günümüze kadar gelmiştir. İslâm medeniyetinde de hiç şüphesiz önemli eserler kaleme alınmış ve bu eserlerden bazıları hali hazırda da okuyucularının hizmetindedir. Bu medeniyet havzasında, çok geniş bir düşünsel miras neşet etmiştir. Bu düşünsel miras içinde başat rol alan ekollerden birisi de Mu'tezile mezhebidir.

Zamanla büyük bir nüfûza sahip olan Mu'tezilenin bünyesinde de farklı görüş ve akımlar ortaya çıkmıştır. Nazzâm (231/845), Ebû Ali el-Cubbâi (303/916), Ebû Hâşim el-Cubbâi (321/933), Kadî Abdülcebbar (415/1024), Ebû Raşid en-Nisâbüri (450?), İbn Metteveyh (469/1077) gibi şahısları; Bağdat ve Basra, İhşidiye ve Behşemiye gibi akımları bünyesinde barındıran Mu'tezileye dair görüşlerin, sistematik bir şekilde derlenip, günümüze kadar ulaşmasında, bir kısım eserlerin büyük bir etkisi vardır.¹ Günümüze kadar gelen bu eserlerin arasında, Kadî Abdülcebbar'ın *el-Muğni fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, en-Nisâbüri'nin *el-Mesâil fî'l-Hilâf Beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bağdâdiyyîn*, İbn Metteveyh'in *et-Tezkîre fî Ahkâmi'l-Cevâhir ve'l-A'raz* ile aidiyeti hakkında tereddütler bulunan dört cilt halinde olan *el-Mecmû' fî'l-Muhît bi't-Teklîf* adlı eserler vardır. Bu eserlerin ortak özellikleri,

¹ İlyas Çelebi, "Mu'tezile," *DİA*, İstanbul, 2005, XXXI, 391-401.

kendilerinden önceki düşünce ve düşünürleri sistematik bir şekilde ele almaları ve onlar hakkında bilgi sunmalarıdır.

Mu'tezile, bir dönem, mihne sürecinde takındığı tutuma benzer bir yaklaşımla karşılaşmıştır. Mihnedenden sonra Mu'tezileye gösterilen tepkiden Mu'tezilî eserler de etkilenmiştir. Buna rağmen Mu'tezileye ait bazı eserler günümüze kadar ulaşmıştır. Albert Nasrî Nader'e göre yangın, talan, dışlama vb. olumsuz şeylerden kurtulabilen Mu'tezilî eserlerin, günümüze ulaşmasında, birkaç faktör etkili olmuştur. Ona göre bu faktörlerden bazıları şunlardır:

- Zeydîlerin kendilerini Mu'tezileye yakın görmelerinden dolayı Mu'tezilî eserleri korumaları.

- Tevhidle ilgili olmayan konulardan faydalanmak isteyen âlimlerin, Mu'tezileye ait bu türden kabul ettikleri kitapları muhafaza etmeleri.

- Hasımlarının ellerinde hasbelkader kurtulabilen eserler.²

Mu'tezile ekolünde kaleme alınmış ve günümüze kadar ulaşabilmiş önemli eserlerden birisi de yukarıda da aktardığımız gibi *el-Mecmû' fi'l-Muhît bi't-Teklîf* adlı eserdir.

Bu eserde, bireyin hem dünyevî sorumluluğu hem de bireye yüklenen uhrevî mesuliyet ele alınmaktadır. Zira isminden de anlaşıldığı gibi, bu eser, bir yükümlülükten, yani tekliften bahsediyor. Kelâm ilminin cevher, araz, cisim, hudûs gibi dakîku'l-kelâm ve ilâhiyât, nübüvvet ve ahiret gibi celîlu'l-kelâm konularını içeren bu eser, bazen Kadî Abdülcebbar'a bazen de onun öğrencisi İbn Metteveyh'e nispet edilmiştir. Bu çalışmada önce *el-Mecmû' fi'l-Muhît bi't-Teklîf* adlı eserden kısaca bahsedilip, daha sonra bu eserin aidiyeti meselesine değinilecektir.

I. EL-MECMÛ' Fİ'L-MUHÎT Bİ'T-TEKLÎF

"el-Mecmû", Kadî Abdülcebbar'ın bir eserine yapılmış bir şerhtir. Bu eser, özgün bir kelâm kitabıdır. Bu kitapta, her şeyin etrafında dönüp dolaştığı temel konu Yüce Allah'tır. Bu eserde ilk önce Yüce Allah'ın varlığı değerlendirilmeye çalışılmakta ve daha sonra Yüce Allah'ın zat ve fiil sıfatları, iradesi ve kelâmı ele alınmaktadır. Ve bu konuları takiben de insan ve Yüce Yaratıcıya nispetle onun konumu ele alınmaktadır.³

el-Mecmû' fi'l-Muhît bi't-Teklîf'in birinci cildi Beyrût'ta 1965 yılında J.J. Houben tarafından tahkik edilerek basılmıştır. Bu eserin ikinci cildi yine J.J. Houben ve Daniel Gimaret tarafından Beyrût'ta 1981 yılında tahkik edilerek basılmıştır.

² Albert Nasrî Nader, "Mukaddime", Hayyât, *Kitabu'l-İntisâr ve'r-Red alâ İbnu'r-Râvendî el-Mulhîd Ma Kasade Bihî Mine'l-Kezîbi ale'l-Muslimîn ve't-Ta'ne aleyhim*, el-Matbaatu'l-Kasulikiyye, Beyrût, 1957, adlı kitabın içinde, s. 5.

³ Daniel Gimaret, "Mukaddime", Ebû Muhammed el-Hasan b. Ahmed b. Metteveyh, *et-Tezkîre fî Ahkâmî'l-Cevâhir ve'l-A'raz*, (Thk.: Daniel Gimaret), el-Ma'hedu'l-İlmî el-Fransî Lî Asâri'ş-Şarkiyye bi'l-Kâhire, Beyrût, 2009, I, s. m-1.

Üçüncü cildi ise Jan Peters tarafından Beyrût'ta 1999 yılında tahkik edilerek basılmıştır. *el-Mecmû' fi'l- Muhît bi't-Teklîf*in son cildinin de Haggai Ben-Shammai öncülüğünde tahkik çalışmalarına başlanmıştır.⁴

“*el-Mecmû' fi'l- Muhît bi't-Teklîf* teorik özelliğe sahip bir eserdir. Kelâm ilminin neredeyse tüm konularını içermektedir. Bu kitap “Teklif nazariyesi” olarak isimlendirdiğimiz konu çerçevesinde usûlu'd-dîne dair belirli kuralları sunmaktadır.”⁵

el-Mecmû' fi'l- Muhît bi't-Teklîf konuları itibariyle büyük bir öneme sahiptir. Bu kitabın içerdiği konulara bakıldığında günümüz, “Değerler Felsefesi”nin (felsefetu'l-kuder) tartıştığı meselelere değindiği görülmektedir. Bu eser “Teklîf” merkezli bir içeriğe sahiptir. Eser, genel olarak insanın özgürlüğünü ve sorumluluğunu ve hem dünyevî hem de uhrevî yönüyle bağlantılı konuları ele almaktadır. Bu kitap, mükellef kılınan insan ile mükellef kılan Yüce Allah'ı konu edinmektedir. *el-Mecmû' fi'l- Muhît bi't-Teklîf* İyilik, kötülük, kulların fiilleri meselesi, âlem, tevhid vb. konuları genel hatlarıyla ele almaktadır⁶

el-Mecmû' fi'l- Muhît bi't-Teklîf, kelâm tarihi ve sistematik kelâm alanında ön planda olan bir eser konumundadır. Bu eserde hem kelâmî problemler hem de farklı görüş ve düşünürlerden epeyce alıntılarda bulunulmuştur. “Eser adından anlaşılacağı üzere ‘teklîf’ kavramını merkeze alarak Mu'tezile sistematüğünü bu kavram etrafında işler. Nitekim eserin I. cildi teklîf kavramının tanımıyla başlar.”⁷

“Kaynaklarda Kadî Abdülcebâr'a izafe edilmekle birlikte, ona aidiyeti ve yayında esas alınan nüshaların otantikliği konusunda şüpheler bulunan iki eser daha yayımlanmıştır: a. *Şerhu Usûli'l-Hamse...* b. *el-Mecmû' fi'l-Muhît bi't-Teklîf*. Kadî Abdülcebâr'ın *el-Muhît bi't-Teklîf*ine talebesi İbn Metteveyh tarafından yapılan şerhtir.”⁸

Hem klasik hem de çağdaş kaynaklarda geçen ve Kadî Abdülcebâr'a nisbet edilen ve Ömer es-Seyid Azmî tarafından tahkiki yapılan *el-Muhît bi't-Teklîf* adlı eser ile bu eserin şerhi olduğu söylenen *el-Mecmû fi'l-Muhît bi't-Teklîf* adlı eser karşılaştırıldığında bu iki eserin birbirinden farklı olmadıkları anlaşılmaktadır. Dikkatli bir gözlem ve okuma neticesinde fark edilecektir ki; bu iki eser, 1960'lı yıllarda farklı kişiler tarafından, farklı isimle tahkik edilmiş bir metnin iki ayrı

⁴ Schmidtke “Mukaddime” Anonim, *Şerhu Kitap et-Tezkire fi Ahkami'l- Cevâhir ve'l- A'raz*, Iranian Institute of Philosophy and Institute of Islamic Studies Free University of Berlin, Tahran, 2006, s. 6, d.n. 11.

⁵ Semîh Duğeym, “el-Mukaddime”, *Mevsûatu Mustalâhâti'l- Eş'arî ve'l- Kâdî Abdülcebâr*, Mektebetu Lübnân Naşirûn, Beyrût, 2002, adlı kitabın içinde, II: 2, s. XI.

⁶ Duğeym, “el-Mukaddime”, *Mevsûatu Mustalâhâti'l- Eş'arî ve'l- Kâdî Abdülcebâr*, adlı kitabın içinde, II: 2, s. XVII-XVIII.

⁷ Orhan Şener Koloğlu, *Cubbâilerin Kelâm Sistemi*, İsam Yay., İstanbul, 2011, s. 27.

⁸ Metin Yurdağür, “Kadî Abdülcebâr”, *DİA*, İstanbul, 2001, XXIV, 103-104.

isimlendirilmesinden başka bir şey değildir. Bu iki eser, aynı düzen içinde yazılmış, konuların sıralanışı ve cümleler de harfi harfine birbirinin aynısıdır. Belki farklı nüshalardan tahkikleri yapıldığı için, bu iki eserde bazı kelimelerin okunuşunda ufak tefek farklılıklar bulunmaktadır. Koloğlu, Kadî Abdülcebbar'ın *el-Muhît bi't-Teklîf* adlı yazma eserinin yakın bir zamanda Kahire'de bulunduğunu ve eserin tenkitli neşir çalışmalarının Haggai Ben-Shammai yönetiminde devam edildiğini aktarmaktadır.⁹ Bu da bizim bu konu hakkındaki tezimizi destekler niteliktedir. 1965 yılında J.J. Houben tarafından tahkik edilen *el-Mecmû' fi'l- Muhît bi't-Teklîf* ile Ömer es-Seyid Azmî tarafında tahkiki yapılan *el-Muhît bi't-Teklîf* yazmaları aynıdır. *el-Muhît bi't-Teklîf*, Kadî Abdülcebbar'ın yukarıdaki alıntıda ismi geçen eseri değildir. Anlaşıldığı kadarıyla Ömer es-Seyid Azmî tarafında tahkik edilen *el-Muhît bi't-Teklîf* de *el-Mecmû' fi'l- Muhît bi't-Teklîf* adlı eserden başkası değildir.

Kitabın ismi hakkındaki bu kısa değerlendirmeden sonra, bu kitapta dikkatimizi çeken bir konuya değinebiliriz. Bu da, *el-Mecmû' fi'l- Muhît bi't-Teklîf*te sık sık geçen “el-Kitab” lafzıdır. Örneğin: “ve hâze'l-vechu huvel'lezi yehtârahu fi ğayrî hâze'l-Kitâbi min kelâmihî ve ileyhi eşâre fi'd-ders ve huve ubeyyinu mimmâ zekerahu fi'l-Kitâb.”¹⁰ Bu cümlede hem *el-Kitâb*tan hem de bu kitabın dışında başka bir kitaptan bahsedilmektedir. Acaba bu “el-Kitâb” ibâresinden hangi kitâb kastedilmektedir? Daniel Gimaret, bu ibâreden kastedilen kitabın, Kadî Abdülcebbar'ın *el-Muğni* adlı kitabının olamayacağını söylüyor. Ona göre, eğer “el-Kitab” ile kastedilen eser, *el-Muğni* olsaydı *el-Mecmû' fi'l- Muhît bi't-Teklîf*in başka yerlerinde bizzat *el-Muğni* lafzı ayrıca zikredilmezdi. Ona göre, “el-Kitâb” ile kastedilen eser, *el-Muğni* değildir. Bu kitaptan kasıt, “el-Muhît”tir.¹¹ Gimaret, *el-Mecmû' fi'l- Muhît bi't-Teklîf*te geçen şu alıntıya yer vererek bu konu hakkındaki görüşünü temellendirmeye çalışmaktadır: “ve qad hekâ fi'l-Kitâb ma zekerahu fi'l-Muğni...” (Kadî Abdülcebbar, *el-Muğni*de zikrettiği şeyi *el-Kitâb*ta da anlatıyor).¹² Bu cümlede de anlaşıldığı gibi *el-Muhît* ile *el-Kitâb* birbirinden farklı kitaplardır. Said Murad ise İbn Metteveyh üzerine yaptığı çalışmasında, “el-Kitab”tan

⁹ Orhan Şener Koloğlu, *Cubbâilerin Kelâm Sistemi*, s. 27, d.n. 34. Bkz. Schmidtke, “Mukaddime” Anonim, *Şerhu Tezkîre*, s. 6, d.n. 11; a.y., “Ms. Maḥdawi 514”, Anna Akasoy, Wim Raven, *Islamic Thought in The Middle Ages*, Brill, Leiden, 2008, adlı kitabın içinde, s. 141, d.n.: 13.

¹⁰ İbn Metteveyh, *el-Mecmû' fi'l- Muhît bi't-Teklîf*, (Thk.: Jan Peters, Dâru'l-Meşrik, Beyrût, 1986, III, 91: 20. [Bu dipnotta olduğu gibi, bundan sonraki dipnotlarda da, İbn Metteveyh'in eserlerinden yapılan alıntılarda, sayfa numaralarından sonra, satır numaraları da verilecektir.]

¹¹ Daniel Gimaret, “Note Annexe”, İbn Metteveyh, *el-Mecmû' fi'l- Muhît bi't-Teklîf*, (Thk.: J.J. Houben, Daniel Gimaret), Dâru'l-Meşrik, Beyrût, 1981, adlı kitabın içinde, II, 22: 20.

¹² İbn Metteveyh, *el-Mecmû' fi'l- Muhît bi't-Teklîf*, III, 224:15.

kastedilenin Kadî Abdülcebbâr'ın *el-Muğnî* adlı eserinin 12. cildi olan *et-Teklîf* adlı kitap olduğunu söylemektedir.¹³ Fuad Sezgîn de *el-Muhît*'in Kadî Abdülcebbâr'ın *el-Muğnî* adlı eseinin 11. cildi olan *et-Teklîf*in yenilenmiş bir hali olduğunu söylemektedir.¹⁴ *Siyeru A'lâmi'n-Nubelân*ın muhakkikleri de, bu eserin, *et-Teklîfe* yapılan bir şerh olduğunu şöyle dile getirmektedirler: "Kadî Abdülcebbâr'ın ayrıca *et-Teklîf* adlı bir kitabı vardır. Bu eser bize onun öğrencisi İbn Metteveyh aracılığıyla ulaşmıştır. İbn Metteveyh, bu eseri gözden geçirmiş ve *el-Mecmû' fi'l-Muhît bi't-Teklîf* adıyla bize ulaştırmıştır."¹⁵

Bu alıntılarda da görüldüğü gibi *el-Mecmû' fi'l-Muhît bi't-Teklîf*in *el-Muhît*in mi yoksa *el-Muğnî*nin *et-Teklîf* adlı cildinin mi şerhi olduğuna dair bir belirsizlik vardır. Bu konu hakkındaki yaygın kanaat, *el-Mecmû' fi'l-Muhît bi't-Teklîf*in Kadî Abdülcebbâr'ın *el-Muhît* adlı eserine yapılan bir şerh olduğu yönündedir. Biz de "ve qad hekâ fi'l-Kitâb mâ zekerahu fi'l-Muğnî..."¹⁶ cümlesinden hareketle, "el-Kitâb" ibaresinden kastedilenin *el-Muğnî* olmadığını ve bu kitabın, Kadî Abdülcebbâr'ın *el-Muhît* adlı eseri olduğu görüşünü benimsemekteyiz. Zira, *el-Mecmû' fi'l-Muhît bi't-Teklîf*teki ibarede, bu durum, aşikâr bir şekilde fark edilmektedir. Gimaret, *el-Mecmû' fi'l-Muhît bi't-Teklîf*in, Kadî Abdülcebbâr'ın *el-Muhît* adlı eserine yapılan bir şerh, hatta şerhten de öte müstakil bir eser hüviyetinde olduğunu söylemektedir.¹⁷ Sabine Schmidtke de, *el-Mecmû' fi'l-Muhît bi't-Teklîf*in Kadî Abdülcebbâr'ın *el-Kitâb el-Muhît bi't-Teklîf* adlı eserine yapılan bir şerh olduğunu ve bu kitabın kritiğini de yapan özgün bir eser olduğunu söylemektedir.¹⁸

II. EL-MECMÛ' Fİ'L-MUHÎT Bİ'T-TEKLÎF'İN AİDİYETİ

*el-Mecmû' fi'l-Muhît bi't-Teklîf*in aidiyeti hakkında iki farklı görüş ileri sürülmüştür. *El-Mecmû'*, Kadî Abdülcebbâr'a nisbet edildiği gibi, Kadî Abdülcebbâr'ın öğrencisi İbn Metteveyh'e de nispet edilmiştir. Çalışmamızın bu bölümünde, *el-Mecmû'*un aidiyeti hakkında öne sürülen görüşleri ve bu konu hakkındaki tespitlerimizi aktarmaya çalışacağız.

¹³ Said Murâd, *İbn Metteveyh ve Arâuhu'l-Kelâmiyye ve'l-Felsefiyye*, Mektebetu'l-Enclû el-Mısriyye, Kahire, 1991, s. 157.

¹⁴ Fuad Sezgîn, *Tarihu't-Turasi'l-Arabî*, I-4, (Arapçaya Çev.: Mahmud Fehmî Hicazî), Muhammed b. Suud el-İslâmiyye Üniversitesi Yay., Riyâd, 1991, II, 476.

¹⁵ Şuayb el-Arnâvûtî, Muhammed Naim el-Arkasûsî, "Mukaddime", Şemsuddîn Muhammed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, Muessesetu'r-Risâle, Beyrût, 1983, adlı kitabın içinde, s. 245, d.n. 1.

¹⁶ İbn Metteveyh, *el-Mecmû' fi'l-Muhît bi't-Teklîf*, III, 224:15.

¹⁷ Gimaret, "Note Annexe", İbn Metteveyh, *el-Mecmû' fi'l-Muhît bi't-Teklîf*, adlı kitabın içinde, II, 23, 26.

¹⁸ Schmidtke, "Ms. Mahdawi 514", s. 141.

1. el-Mecmû' fi'l-Muhît bi't-Teklîf'in Kadî Abdülcebbar'a Nispeti

Hem klasik kaynaklarda hem de yakın dönemde yapılan bazı çalışmalarda *el-Mecmû' fi'l-Muhît bi't-Teklîf* adlı eser, Kadî Abdülcebbar'a nisbet edilmiştir. El-Mecmû'u Kadî Abdülcebbar'a nisbet edenlere göre, İbn Metteveyh, bu kitabı sadece cemetmiştir.¹⁹ *el-Mecmû' fi'l-Muhît bi't-Teklîf* Kadî Abdülcebbar'a nisbet edenlerden bazıları şunlardır:

- Hakîm el-Cüşemî (494/1101), *Şerhu'l- Uyûn* adlı kitabında *el-Mecmû' fi'l-Muhît bi't-Teklîf* Kadî Abdülcebbar'ın eserleri arasında zikretmektedir.²⁰

- Hayrettin ez-Ziriklî (1396/1976), *el-A'lâm* adlı çalışmasında, Kadî Abdülcebbar'dan bahsettiği bölümde, bu eserin, Kadî'nin olduğunu şu şekilde ifade etmektedir: "Kadî Abdülcebbar'ın pek çok eseri vardır. *Tenzîhu'l-Kur'an Ani'l-Metâin*, *el-Emâlî* ve *el-Mecmû' fi'l-Muhît bi't-Teklîf*... bu eserlerden birkaçıdır."²¹

- Karl Brockelmann (1868-1956), Kadî Abdülcebbar'ın eserlerini aktarırken üçüncü sırada *Kitabu'l-Muhît bi't-Taklîf* zikretmektedir. Ona göre, İbn Metteveyh bu kitabın bir özetini yazmıştır.²² Brockelmann'ın bu özette kastı büyük bir ihtimalle *el-Mecmû' fi'l-Muhît bi't-Teklîf* adlı eserdir.

- Kadî Abdülcebbar'a dair bir terimler sözlüğünü oluşturan Semîh Duğeym, bu çalışmasının mukaddimesinde, Kadî Abdülcebbar'ın eserlerini verirken, *el-Mecmû' fi'l-Muhît bi't-Teklîf* de zikretmektedir.²³

- *el-Muhît bi't-Teklîf*'in muhakkiki Ömer es-Seyyid Azmî, bu kitap hakkında şöyle bir değerlendirmede bulunmaktadır: "Şu an elimizde mevcut olan *el-Muhît bi't-Teklîf*, Kadî Abdülcebbar'ın imlâsından çıkmış değildir."²⁴ Ömer es-Seyyid Azmî başka bir yerde ise,²⁵ "Hiç şüphesiz bu kitabın yayınlanmasında en büyük emek İbn Metteveyh'indir." diyor.

- Ramazan Altıntaş, *Kadî Abdülcebbar'ın (ö.415/1024) Sem'iyatla İlgili Bazı Görüşleri* adlı makalesinde *el-Muhît bi't-Teklîf* Kadî Abdülcebbar'ın bir eseri olarak sunmaktadır.²⁶

¹⁹ Said Murâd, *İbn Metteveyh ve Arauhu'l-Kelâmîyye ve'l-Felsefîyye*, s. 152.

²⁰ Hakîm el-Cüşemî, *Şerhu'l-Uyûn, Fadlu'l- İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, (Thk.: Fuad Seyyid), Dâru't-Tûnusîyye, Tûnus, 1986, adlı kitabın içinde, s. 368.

²¹ Hayrettin ez-Ziriklî, *el-A'lâm Kamus-u Terâcim li'l-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisa mine'l-Arabî ve'l- Mustearibîn ve'l- Musteşrikîn*, Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, Beyrut, 2002, III, 273.

²² Karl Bockelmann, *Tarihu'l- Edebi'l- Arabi*, IV, Kahire, 3. Baskı, tarihsiz, s. 34.

²³ Duğeym, "el-Mukaddime", *Mevsûatu Mustalahati'l- Eş'arî ve'l- Kâdî Abdülcebbar*, adlı kitabın içinde, II: 2, s. XIV.

²⁴ Ömer es-Seyyid Azmî, "Mukaddime", İbn Metteveyh, *el-Muhît bi't-Teklîf*, (Thk.: Ömer es-Seyyid Azmî), ed-Dâru'l-Mısriyye, Kahire, tarihsiz, adlı kitabın içinde, s. 8.

²⁵ Ömer es-Seyyid Azmî, "Mukaddime", İbn Metteveyh, *el-Muhît bi't-Teklîf*, içinde, s. 10.

²⁶ Ramazan Altıntaş, "Kadî Abdülcebbar'ın (ö. 415/1024) Semiyatla İlgili Bazı Görüşleri", *Bilimnâme*, IV/1 (Kayseri 2004), s. 63.

- Hüseyin Hansu, *Mu'tezile ve Hadis* isimli kitabında “Kadî Abdülcebbar’ın el-Mecmû’ fi’l- Muhît, el-Muhtasar fî Usûli’-d-Din adlı eserleri de hadisle ilgili bilgileri ihtiva etmektedir”²⁷ diyerek bu kitabı Kadî Abdülcebbar’a nispet etmektedir.

- Cemalettin Erdemci, *Kelâm Kozmolojisine Giriş* adlı kitabında bu konuyla ilgili olarak şöyle demektedir: “Mutezile ekolünün kozmolojiye ilişkin görüşlerini tespit edebileceğimiz bir diğer eser ise İbn Metteveyh’in (ö. 469/1076-7) eseridir. İbn Metteveyh de Kadî Abdülcebbar’ın öğrencilerindedir. Kadî Abdülcebbar’a nispet edilen *Kitabu’l-macmu’ fi’l-muhiti bi’t-teklif* adlı eseri derleyen odur.”²⁸ Erdemci, “İbn Metteveyh ve et-Tezkire fî Ahkami’l-Cevâhir ve’l- A’râz” adlı başka bir çalışmada da bu eserin Kadî Abdülcebbar’a nispet edildiğini söylemektedir.²⁹

- Martin J. McDermott, Eş-Şeyhu’l-Mufid hakkında yaptığı çalışmada Kadî’den bahsederken, el-Mecmû’un, Kadî’nin bir eseri olduğunu ve İbn Metteveyh tarafından derlendiğini şu şekilde aktarmaktadır: “Kadî Abdülcebbar’ın el-Muhît bi’t-Teklif adlı eseri, öğrencisi İbn Metteveyh tarafından derlenmiştir. Bu eser Kadî Abdülcebbar’ın temel öğretilerini ve zaman zaman İbn Metteveyh’in kişisel yorumlarını aktarmaktadır.”³⁰

- Alnoor Dhanani, *The Physical Theory of Kalâm* adlı eserinde, *el-Mecmû’ fi’l- Muhît bi’t-Teklif* Kadî Abdülcebbar’a nispet etmiştir.³¹

el-Mecmû’ fi’l- Muhît bi’t-Teklif Kadî Abdülcebbar’a ait olduğunu söyleyenlerin arasında şu isimler de zikredebilir: Osman Demir,³² Muhammed Salih Muhammed Seyyid,³³ ve Mehmet Bulğen.³⁴ Bu konuyla ilgili olarak Said Murâd’ın *İbn Metteveyyeh ve Arâuhu’l-Kelâmiyye ve’l- Felsefiyye* adlı eserinden de bahsedilebilir. Zira, Said Murâd, bu eserinde, *el- Muhît bi’t-Teklif* Kadî

²⁷ Hüseyin Hansu, *Mu'tezile ve Hadis*, Kitabiyat, Ankara, 2004, s. 29.

²⁸ Cemalettin Erdemci, *Kelâm Kozmolojisine Giriş*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2007, s. 34.

²⁹ Cemalettin Erdemci, “İbn Metteveyh ve et-Tezkire fî Ahkami’l-Cevâhir ve’l- A’râz”, *İslâmî İlimler Dergisi*, IV/1-2, (İstanbul 2009), s. 187.

³⁰ Martin J. McDermott, *The Theology of Al-Shaikh Al-Mufid*, Dâr el-Machreq Éditeurs, Beyrût, 1978, s. 7.

³¹ Alnoor Dhanani, *The Physical Theory Of Kalâm. Atoms, Space and Void in Basrian Mu'tazilî Cosmology*, E.J. Brill, Leiden, New York, Köln, 1994, s. 12, 195.

³² Osman Demir, “Determinizm ve Okasyonizm Arasında: Mu'tezile’de Tevlid Düşüncesi ve Ehl-i Sünnetin Eleştirisi”, *MÜİFD*, 36/1 (İstanbul 2009), s. 65-68.

³³ Muhammed Salih Muhammed Seyyid, *Medhal İlâ İlmi’l- Kelâm*, Dâru Kubâ li’t-Tibâe ve’n-Neşr ve’t-Tezî, Kahire, 2001, s. 305, 317.

³⁴ Mehmet Bulğen, “Kelâm İlminin Kozmolojik Boyutları ve Günümüz Kozmolojisi”, *MÜİFD*, 39/2 (İstanbul 2010), s. 76, d.n. 103.

Abdülcebbar'a nisbet eden hem kadim hem de çağdaş yazar ve onların eserlerine de değinmektedir.³⁵

el-Mecmû' fi'l- Muhît bi't-Teklif Kadî Abdülcebbar'a nispet edenleri aktardıktan sonra şimdi de bu eserin Kadî Abdülcebbar'ın olmadığını, sanılanın aksine, onun öğrencilerinden Ebû Muhammed el- Hasan İbn Metteveyh'e (469/1077) ait olduğunu söyleyenlerin görüşlerini aktarmaya çalışacağız.

2. el-Mecmû' fi'l- Muhît bi't-Teklif'in İbn Metteveyh'e Nispeti

el-Mecmû' fi'l- Muhît bi't-Teklif adlı eserin Kadî Abdülcebbar'a nispet edilemeyeceğini ve bu eserin, İbn Metteveyh'e ait olduğunu söyleyen pek çok kişi vardır. Bu görüşü benimseyenlerden bazıları şunlardır:

- İbnu'l- Murtaza (840/1437), *el- Münye ve'l-Emel* adlı eserinde, Kadî Abdülcebbar'ın öğrencilerinden bahsederken, İbn Metteveyh ve onun eserlerinden şu şekilde bahsetmektedir: "Kadî Abdülcebbar'ın öğrencileri arasında Ebû Muhammed el-Hasan Ahmed b. Metteveyh de vardır. O, Kadî Abdülcebbar'dan ders almıştır. İbn Metteveyh'in *el- Muhît bi't-Teklif* ve *et-Tezkire* gibi meşhur kitapları vardır."³⁶

- el-İmâm Muhammed b. İbrahim el-Vezîr el-Husnî el-Yemenî es-San'anî'nin *Tercihu Esâlîbi'l-Kur'an âlâ Esâlîbi'l- Yunân* adlı eserinin birçok yerinde *el-Mecmû' fi'l- Muhît bi't-Teklif* İbn Metteveyh'e ait olduğu yazılmaktadır. Bu yerlerden birkaçı şöyledir: "Eş-Şeyhu'l-Muhakkik Ebû Muhammed el-Hasan b. Ahmed b. Metteveyh, *el-Muhît* adlı eserinin *Allah'ın Varlığına Delâlet Eden Muhdeslerin İspatı*, bölümünde şöyle diyor"³⁷ "İbn Metteveyh *el-Muhît*'in başında Ebû Hâşim hakkında şöyle yazmıştır: Ebû Hâşim'e göre Yüce Allah'ın varlığına kevnlerin (hareket veya oluşumlar) haricinde delil olabilecek başka bir şey yoktur."³⁸

- Muhammed Abdulhadî Ebû Rîde, Ebî Raşîd en-Nisâbüri'nin *Divânu'l-Usûl*'üne yazdığı mukaddimede, *el-Mecmû' fi'l- Muhît bi't-Teklif* İbn Metteveyh'e ait olduğunu belirtmektedir.³⁹

- Said Murâd, *İbn Metteveyh ve Arâuhu'l-Kelâmiyye ve'l-Felsefiyye* adlı eserinde *el-Mecmû' fi'l- Muhît bi't-Teklif*in aidiyetine değinmektedir. Said Murâd bu kitabı Kadî Abdülcebbar'a nispet edenleri ve bu kitabın İbn Metteveyh'e ait olduğunu söyleyenleri ayrı ayrı zikrettikten sonra *el-Mecmû' fi'l- Muhît bi't-Teklif*in

³⁵ Said Murâd, *İbn Metteveyh ve Arâuhu'l-Kelâmiyye ve'l- Felsefiyye*, s. 152-153.

³⁶ İbn Murtaza, *el-Münye ve'l-Emel*, (Thk.: İsamuddîn Muhammed Ali), Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmi'iyye, 1985, s. 100.

³⁷ el-İmâm Muhammed b. İbrahim el-Vezîr el-Husnî el-Yemenî es-San'anî, *Tercihu Esâlîbi'l-Kur'an âlâ Esâlîbi'l- Yunân*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1984, s. 67.

³⁸ İbnu'l-Vezîr, *a.g.e.*, s. 101.

³⁹ Muhammed Abdulhadî Ebû Rîde, "Mukaddime" *fi't-Tevhid (Divânu'l- Usûl li Ebî Raşîd en-Nisâbüri)*, Vizâretu's-Sikâfe, Kahire, 1969, adlı kitabın içinde, s. 6.

İbn Metteveyh'e ait olduğunu belirtmektedir.⁴⁰ Said Murad, *Medresetu'l-Basra el-Mu'tezile* adlı eserinde de İbn Metteveyh'in, Kadî Abdülcebbar'ın üslubu üzerine eklemelerde bulunarak bu eseri derlediğini ve tercih edilen görüşün ise aslında bu kitabın İbn Metteveyh'e ait olduğunu ifade etmektedir.⁴¹

- Robert Wisnovsky, *İbn Sina Metâfizîği* adlı eserinde, *el-Mecmû' fi'l- Muhît bi't-Teklîfi* İbn Metteveyhin bir eseri olarak ele almaktadır.⁴²

- İlyas Çelebi, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisinde, Mu'tezile maddesinde, Mu'tezileye ait eserleri aktarırken, *el-Mecmû' fi'l- Muhît bi't-Teklîfi*, Kadî Abdülcebbar'ın öğrencilerinden İbn Metteveyh'in bir eseri olarak zikretmektedir.⁴³

- Orhan Şener Koloğlu, "Ebû Haşim el- Cubbâi'nin Ahvâl Teorisi üzerine Bazı Mülâhazalar" adlı makalesinde *el-Mecmû' fi'l- Muhît bi't-Teklîften* İbn Metteveyh'in eseri olarak alıntıda bulunmaktadır.⁴⁴

- Fuad Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums (GAS)* adlı eserinde, İbn Metteveyh'in hayatı ve eserlerini yazarken, *el-Mecmû'un*, İbn Metteveyh'e ait olduğunu belirtmektedir. O, *el-Muhît bit'Teklîf* ya da *el-Mecmû' fi'l- Muhît bi't-Teklîfin*, İbn Metteveyh'in hocası olan Kadî Abdülcebbar'ın *et-Teklîf* adlı eserinin yeniden gözden geçirilmiş hali olduğunu ifade etmektedir.⁴⁵

- W. Madelung, İslâm Ansiklopedisinde, İbn Metteveyh'ten bahsederken İbn Metteveyh'in Kadî Abdülcebbar'ın *Kitabu'l-Muhît bi't-Teklîf* adlı eserine bir şerh yazdığını aktarmaktadır. Madelung'a göre İbn Metteveyh'in yazdığını bu şerhin ismi, *el-Mecmû' fi'l-Muhît bi't-Teklîfir*.⁴⁶

- Margeratha T. Heemskerk, *Suffering in The Mu'tazilite Theology*, adlı çalışmasında *el-Mecmû' fi'l- Muhît bi't-Teklîfin* İbn Metteveyh'e ait olduğunu şu sözlerle ifade etmektedir: "Önceleri Kadî Abdülcebbar'a atfedilen ve daha sonra bundan vazgeçilen eser, eleştirel (kritik) bir şerh olan *el-Mecmû' fi'l- Muhît bi't-Teklîf* adlı eserdir. Bu eser dört cilttir. Birinci cilt J.J. Houben ve Ömer es-Seyyid Azmî tarafından ayrı ayrı tahkik edilmiştir. Her iki yazar bu eseri Kadî

⁴⁰ Said Murâd, *İbn Metteveyh ve Arâuhu'l-Kelâmîyye ve'l- Felsefiyye*, s. 152–159.

⁴¹ Said Murâd, "Mukaddime", *Medresetu'l-Basra el-Mu'tezile*, Mektebetü'l-Enclü'l-Mısriyye, Kahire, 1992, içinde, s. ك .

⁴² Robert Wisnovsky, *İbn Sina Metâfizîği*, (Çev.: İbrahim Halil Üçer), Klasik, İstanbul, 2010, s. 304, 349.

⁴³ Çelebi, "Mu'tezile," *DİA*, XXXI, 399.

⁴⁴ Orhan Şener Koloğlu, "Ebû Haşim el- Cubbâi'nin Ahvâl Teorisi üzerine Bazı Mülâhazalar", *UÜİFD*, 16/2, (Bursa 2007), s. 205.

⁴⁵ Fuad Sezgin, *Tarihu't-Turasi'l-Arabî*, (Arapçaya Çev.: Mahmûd Fehmî Hicâzî), Suudî Arabistan Muhammed b. Suud el-İslâmîyye Üniversitesi Yay., Riyâd, 1991, II, 88.

⁴⁶ W. Madelung, "İbn Metteveyh", *The Encyclopaedia of Islam Vol:12, Supplement*, Brill, Leiden, 2004, s. 393.

Abdülcebbâr'a atfederlerken, Daniel Gimaret, *el-Mecmû' fi'l- Muhît bi't-Teklîf*in Kadî Abdülcebbâr'ın başka bir öğrencisi olan İbn Metteveyh tarafından, Kadî Abdülcebbâr'ın *el-Muhît bi't-Teklîf* adlı eserine yazılan bir şerh olduğunu kanıtlamıştır.⁴⁷

- Ahmet Mahmûd Subhî, *fi İlmi'l-Kelâm el-Mu'tezile*, isimli çalışmasında Kadî Abdülcebbâr'ın öğrencilerinden bahsederken, İbn Metteveyh ve onun eserleri hakkında şöyle demektedir: “Öyle görünüyor ki, Ebû Muhammed el-Hasan b. Ahmed b. Metteveyh (469) belli bir süre Kadî Abdülcebbâr'a eşlik etmiş ve Kadî'nin yazdığı bir eseri, *el-Mecmû' fi'l-Muhît bi't-Teklîf* ismiyle cemetmiştir. İbn Metteveyh'in ayrıca *Kitabu't-Tezkire fi Latîfi'l-Kelâm* adlı bir eseri daha vardır.”⁴⁸

*el-Mecmû' fi'l- Muhît bi't-Teklîf*in aidiyetine dair ileri sürülen görüşleri aktardıktan sonra, şimdi de, bu eserin aidiyeti hakkında kendi tespitlerimizi sunmaya çalışacağız

3. El-Mecmû' Fi'l- Muhît Bi't-Teklîf'in İbn Metteveyh'e Aidiyeti

*el-Mecmû' fi'l- Muhît bi't-Teklîf*in aidiyetine dair hem klasik hem de günümüz eserlerinde, birbirinden farklı yaklaşımlar olduğunu, bunların bir kısmında bu eserin Kadî Abdülcebbâr'a nispet edildiğini ve bir kısmında ise İbn Metteveyh'e ait olduğu görüşünün benimsendiğini aktarmıştık. Bundan dolayı biz de *el-Mecmû' fi'l- Muhît bi't-Teklîf*e bakarak, bu eserin aidiyetine dair görüş ve tespitlerimizi belirtmeye çalışacağız.

Bu kitabın isminde kullanılan *el-Mecmû'* kelimesinden hareketle, bu eserin aidiyeti hakkında bir değerlendirmede bulunulabilir. *Mecmû'* Arapça toplanma anlamına gelen *cem* kelimesinin ism-i mef'ûludur ve *taplanmış, bir araya getirilmiş olan* anlamına gelmektedir.⁴⁹ Bu kelimeyle bağlantılı olarak *istinsah* kelimesine de bakılabilir. İstinsah, Arapça bir kelimedir ve “nesh” kelimesinden türemiştir. Bir kitabın veya yazılmış bir metnin bir nüshasını çıkarma ve o metni harfi harfine kopya etme anlamına gelmektedir.⁵⁰ *Fadlu'l- İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezilenin* muhakkikleri, Ebu'l-Kâsım el-Belhî el-Ka'bî hakkında yapılan bir yorumu şu şekilde aktarıyorlar: “İsmail Vaiz Cevâdî, *Neşriyatı Tevhîd* adlı dergide, el-Ka'bî'nin uğraşısı, Mu'tezilenin görüşlerini cem ve onlardan sadır olan yazıları te'lif etmektir. Ve o yazılar, *el-Makâlât* olarak isimlendirilmiştir, diyor.”⁵¹ Bu alıntıda da

⁴⁷ Margeratha T. Heemskerk, *Suffering in The Mu'tazilite Theology*, Brill, Leiden, Boston, Köln, 2000, s. 5-6.

⁴⁸ Ahmed Mahmud Subhî, *Fi İlmi'l-Kelâm el-Mu'tezile*, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrût, 1985, I, 334-335.

⁴⁹ Ebu'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Manzûr, “Cemea,” *Lisânu'l-Arab*, (Thk.: Abdullah Ali el-Kebîr v.d.), Dâru'l-Mearif, Kahire, tarihsiz, s. 678.

⁵⁰ Nebi Bozkurt, Nevzat Kaya, “İstinsah”, *DİA*, İstanbul, 2001, XXIII, 369.

⁵¹ Eymân Fuâd Seyyid, Fuâd Seyyid, “Mukaddime”, *Fadlu'l- İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, Dâru't-Tûnusiyye, Tûnus, 1986, adlı kitabın içinde, s. 31.

fark edildiği gibi cemden kastedilen ifadenin, istinsah olmadığı anlaşılmaktadır. Nasıl ki *el-Makâlât*'ın Ebu'l-Kasım el-Belhî'ye aidiyeti hususunda herhangi bir tereddüt oluşmamışsa, biz de *el-Mecmû' fi'l-Muhît bi't-Teklîfi* içeriğiyle birlikte ele aldığımızda, bu eserin İbn Metteveyh'e aidiyeti hususunda herhangi bir şüphenin olamayacağını rahatlıkla söyleyebiliriz.

İbn Metteveyh'in *et-Tezkîre fi Ahkâmi'l-Cevâhir ve'l-A'raz* adlı eserine 570/1175 yılında yazılan Anonim şerhte, şârih, *el-Mecmû'*un İbn Metteveyh'e ait olduğunu yazmaktadır.⁵² şayet o dönemde bu kitabın aidiyetine dair bir tereddüt olsaydı, muhtemelen şârih, bu kitabın aidiyeti meselesine de değinirdi.⁵³

Ebû Rîde, Nîsâbüri'nin *Dîvânu'l- Usûl* adlı eserine mukaddime yazarken, *Dîvânu'l- Usûl*'ün Mu'tezileye, özellikle de, Kadî Abdülcebbâr'ın öğrencilerinin yaşadıkları döneme ait bir eser olduğunu ve bu eserde, Kadî Abdülcebbâr'ın okulunun kokusunun rahatlıkla hissedildiğini söylemektedir. Ebû Rîde, tezini desteklemek için özellikle Kadî Abdülcebbâr'ın öğrencilerinin, onun eserlerine yaptıkları ta'lik, telhis ve cemlere bakıldığında, *Dîvânu'l- Usûl*'ün mezkûr dönemde yazılmış bir Mu'tezilî eser olduğunun görüleceğini söylemektedir. Ebû Rîde, Mankdîm şeşdev ve el-Ferzâzi'nin ta'liklerini zikrettikten sonra İbn Metteveyh'in *el-Mecmû' fi'l-Muhît bi't-Teklîf* adlı eserini de zikretmektedir.⁵⁴ Ebû Rîde şöyle diyor: "*Dîvânu'l- Usûl*de Kadî'l-Kudât'ın ismi çokça geçmektedir. Buradaki kullanımı, daha çok ya onun görüşlerini aktarmak ya da görüşlerini delil olarak kullanmak içindir. Örneğin bu kitabın farklı yerlerinde, "Kadî'l-Kudât zikretmiştir"⁵⁵, "Kadî'l-Kudât onları birbirinden ayırmıştır"⁵⁶, "Bunun cevabına gelince, Kadî'l-Kudât demiştir ki"⁵⁷ gibi ifadelere bakıldığında bu kitabın Kadî Abdülcebbâr'a ait olmadığı anlaşılmaktadır. Yine aynı şekilde, şayet bu kitap, Kadî Abdülcebbâr'ın herhangi bir eserinin ta'liki olmuş olsaydı, bu kitabın başından sonuna kadar buna değinecek bir açıklama olacaktı."⁵⁸ Ebû Rîde, bu kitapta Kadî Abdülcebbâr, onun öğrencilerinden İbn Metteveyh ve *Mesâil* kitabının sahibi Ebû Raşid'in isimleri geçtiğinde bu isimlerin akabinde "rahimehullah" ifadesinin kullanılmaması, bu kitabın Kadî Abdülcebbâr ve İbn Metteveyh daha hayattayken yazıldığına delil olduğunu ifade etmektedir.⁵⁹ Biz de Ebû Rîde'nin *Dîvânu'l- Usûl*

⁵² Schmidtke, "Mukaddime", Anonim, *şerhu Kitap et-Tezkire fi Ahkâmi'l- Cevâhir ve'l- A'raz*, s. 8.

⁵³ Anonim, *şerhu Kitabı't-Tezkîre fi Ahkâmi'l-Cevâhir ve'l-A'raz*, s. 172 (76ـ) : 35.

⁵⁴ Muhammed Abdu'l-Hadî Ebû Rîde, "Mukaddime", Ebû Raşid en-Nîsâbüri, *Dîvânu'l- Usûl*, Vezâretu's-Sekâfe, Kahire, 1969, adlı kitabın içinde, s. 6, 43.

⁵⁵ en-Nîsâbüri, *Dîvânu'l-Usûl*, s. 228.

⁵⁶ en-Nîsâbüri, *Dîvânu'l-Usûl*, s. 231.

⁵⁷ en-Nîsâbüri, *Dîvânu'l-Usûl*, s. 267.

⁵⁸ Ebû Rîde, "Mukaddime", en-Nîsâbüri, *Dîvânu'l-Usûl*, adlı kitabın içinde, s. 7.

⁵⁹ Ebû Rîde, "Mukaddime", en-Nîsâbüri, *Dîvânu'l-Usûl*, adlı kitabın içinde, s. 8.

hakkındaki değerlendirmesinden hareketle, *el-Mecmû' fi'l-Muhît bi't-Teklîfteki* ibarelere bakarak, bu kitabın aidiyetine dair bir değerlendirmede bulunabiliriz. *el-Mecmû' fi'l-Muhît bi't-Teklîfte* Kadî Abdülcebbar'ın isminin geçtiği yerlerde “rahimehullah” lafzı kullanılmaktadır. *el-Mecmû' fi'l-Muhît bi't-Teklîfte* geçen “rahimehullah” ifadesinden hareketle *el-Mecmû' fi'l-Muhît bi't-Teklîfin* Kadî Abdülcebbar'ın olmadığı ve onun ölümünden sonra yazıldığı sonucuna varıyoruz.

el-Mecmû' fi'l-Muhît bi't-Teklîfin İbn Metteveyh'e ait olup olmadığını ortaya koymak için, İbn Metteveyh'e aidiyeti hakkında herhangi bir şüpheye konu olmamış *et-Tezkîre fî Ahkâmi'l-Cevâhir ve'l-A'raz* ile bir karşılaştırma girişiminde bulunulabilir. “*el-Mecmû'* İbn Metteveyh'in *et-Tezkîre* adlı eseri gibi tüm yönleriyle ona aittir. *El-Mecmû'* ve *et-Tezkîre* birbirinden farklı iki ayrı eserdir. Hiç şüphesiz içerikleri itibariyle bu iki kitabın bazı bölümleri birbirine benzemektedir. Cisimlerin hudûsuna dair kullanılan delillerin ayrıntıları, kevnler hakkındaki sayısız gruplandırmalar, tüm kudretlerin birbirlerine zıt oldukları ve fiilden önce olduklarına dair görüşü benimseme, insanın tanımı, akıl yürütmenin doğası ve gerekliliği vb. konular bu duruma örnek verilebilir. Bu konular, her iki kitapta da ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Ancak bu iki kitabın genel anlamda birbirinden farklı olduğu söylenebilir.”⁶⁰ Mead (yeniden diriliş) konusu bağlamında da *et-Tezkîre* ile *el-Mecmû'* birbiriyle karşılaştırıldığında, bu iki eserin birbirine benzedikleri görülmektedir. Örneğin, hayvanların ve eli kesik bir insanın yeniden dirilmesi konusunda, her iki kitap arasında bir benzerlikten rahatlıkla bahsedilebilir. Zira bu görüşü kabul edenler ile buna karşı çıkanların görüşleri her iki kitapta da birbirine çok benzemektedir. Bu konu bağlamında bu iki kitabın ortak noktaları şu şekilde sıralanabilir:

- Dirilişin varlığına sem'iyât delildir.
- Tüm canlıların iadesi meselesi.
- Aslı uzuvların iadesi meselesi.
- Hırsızların kesilen ellerinin iadesi meselesi.
- Cubbâ'ler in bu konu hakkındaki görüş farklılıkları.
- Dirilişin Yüce Allah'a zorunluluğu meselesi.
- Dirilişe konu olanların bekâsı meselesi.⁶¹

el-Mecmû' fi'l-Muhît bi't-Teklîf okumalarımız neticesinde, bu eserin, İbn Metteveyh'e ait olduğu kanısına vardık. Bizi bu kaniye yönelten şey ise, bizzat bu eserdeki ifadelerdir. Bundan dolayı, *el-Mecmû' fi'l-Muhît bi't-Teklîfte* tespit ettiğimiz ifadelerden bir kısmını teker teker aktarmaya çalışacağız. *el-Mecmû' fi'l-Muhît bi't-Teklîfteki* ibareler, bu eserin İbn Metteveyh'e ait olduğuna delildir. Örneğin;

⁶⁰ Daniel Gimaret, “Mukaddime”, İbn Metteveyh, *et-Tezkîre*, I, m-1.

⁶¹ İbn Metteveyh, *el-Mecmû'*, II, 310-313; a.y., *et-Tezkîre*, I, 244-247.

“ve qad ihtâra Kâdi'l-Kudât” (Kadî Abdülcebbâr tercih etmiştir).⁶²

“ve ihtârahu şeyhunâ Ebû Abdillâh ve Kadî'l-Kudât” (Üstatlarımızdan Ebû Abdillâh ve Kadî'l-Kudât bu görüşü tercih etmişlerdir).⁶³

İbn Metteveyh, bir konu hakkında görüş belirtirken, üstatlarımız dediği Ebû Ali el-Cubbâi ve onun oğlu Ebû Hâşim el-Cubbâi, Ebû Abdillâh ve Kadî Abdülcebbâr gibi Mu'tezili âlimlerin görüşlerini de aktarmaktadır. Bu alıntılarda da görüldüğü gibi, İbn Metteveyh, *el-Mecmû' fi'l- Muhît bi't-Teklîf* adlı eserinde hocası Kadî Abdülcebbâr'ın tercih ettiği görüşü ayrıca zikretmektedir. *El-Mecmû'*'daki bu kullanım şekli de bu kitabın İbn Metteveyh'e aidiyetini göz önüne sermektedir. Ayrıca, bu iki cümledeki format, İbn Metteveyh'in *et-Tezkîre* adlı diğer eserinde de görülmektedir. *Et-Tezkîre*de geçen cümle ise şöyledir: “ve qad cerâ misluhu fî kelâmi's-Şeyh Ebî Hâşim ve ileyhi evmee eş-Şeyh Ebû Abdillâh, ve hüvel'lezî ihtârahu Kadî'l-Kudât rahimehullâh.”⁶⁴ Bu ibareler *el-Mecmû' fi'l- Muhît bi't-Teklîf* ile *et-Tezkîre*nin aynı kişi tarafında kaleme alınmış olduğuna delil olarak görülmektedir.

İbn Metteveyh, bazen Kadî Abdülcebbâr'ın görüşlerini derleyip, özet bir şekilde de sunmaktadır. Örneğin, “Sümme zekera fî âhiri hâze'l-fasli ma telhîsuhu...”⁶⁵ (Daha sonra bu bölümün sonunda bu konuyu kısaca şu şekilde ifade etmiştir...) İbn Metteveyh, bu paragrafta, Kadî Abdülcebbâr'ın bu dünyadaki fiil ve oluşların doğaları gereği gerçekleştiğini iddia edenlere yönelik yaptığı eleştirileri kendi cümleleriyle, özetleyerek aktarmaktadır.

“ve mâ eşâra ileyhi fi'l- Kitab hüve enne'l-heyve mevsûfun bi sıfâtin muteâkibetin mütezâddetin”⁶⁶ (ve Kadî Abdülcebbâr'ın bu konu hakkında *el-Kitabta* işaret ettiği şey, canlının birbirini takip eden ve birbirine zıt şeylerle nitelenmiş olduğu hususudur). Bu alıntıda da açıkça görüldüğü gibi, İbn Metteveyh, hocası Kadî Abdülcebbâr'ın görüşlerini aktarmaktadır. Bu cümlede geçtiği gibi, *el-Mecmû' fi'l- Muhît bi't-Teklîf*in birçok yerinde de “ve mâ eşâra ileyhi fi'l- Kitab” ifadesi kullanılmaktadır.⁶⁷ Yine bu cümle yapısına benzer pek çok cümle vardır. Örneğin, “ve qad delle fi'l-kitap”,⁶⁸ “ve'l-lezî evradehu min be'du”,⁶⁹ “ve qad zekera fî

⁶² İbn Metteveyh, *el-Muhît*, s. 9; a.y., *el-Mecmû' fi'l- Muhît bi't-Teklîf*, (Thk.: J.J. Houben), eş-Şerîketu'l-Mısriyye, Beyrût, 1965, I, 9: 11-12.

⁶³ İbn Metteveyh, *el-Mecmû'*, I, 68: 8-9.

⁶⁴ İbn Metteveyh, *et-Tezkîre*, I, 10: 2-4.

⁶⁵ İbn Metteveyh, *el-Mecmû'*, I, 116: 18.

⁶⁶ İbn Metteveyh, *el-Mecmû'*, I, 126: 19.

⁶⁷ İbn Metteveyh, *el-Mecmû'*, I, 38: 6, 64: 13, 134: 12, 148: 26, 160: 6-7, 166: 23, 191: 16, 198: 8, 204: 4.

⁶⁸ İbn Metteveyh, *el-Mecmû'*, I, 84: 25, 134: 26, 180: 10, 183: 5

⁶⁹ İbn Metteveyh, *el-Mecmû'*, I, 87: 21, 88: 20, 91: 22, 134: 9, 174: 15, 183: 24, 200: 9, 214: 7, 262: 15, 265: 20, 295: 20

hâze'l-bâb,⁷⁰ “sümme zekera fi'l-kitab,⁷¹ “ve qad hekâ...,”⁷² “ve kâne rahimehullah yehkî zâlike an ba'zi ashâbinâ,⁷³ “ve qad elzemehum fi'l-kitab,⁷⁴ “fe qad beyyene fi'l-kitab,⁷⁵ “ve qad bedee fi'l-kitab,⁷⁶ “ve qad zekera rahimehullah,⁷⁷ “fe emmâ mâ hekâ fi'l-kitab,⁷⁸

İbn Metteveyh, yer yer hocası Kadî Abdülcebbâr'ın ders halkasındayken anlattıklarını da aktarıyor.⁷⁹ İbn Metteveyh ayrıca bu kitabın tedrisinden de bahsetmektedir.⁸⁰

İbn Metteveyh bazen Kadî Abdülcebbâr'ın kabul etmediği bir kısım görüşleri de aktarmaktadır.⁸¹

İbn Metteveyh bazen de Kadî Abdülcebbâr'ın tercih ettiği görüşlerini aktarmaktadır.⁸² Bu kitapta dikkatimizi çeken bir husus da, İbn Metteveyh'in bazen kendi görüşünü belirttikten sonra, Kadî Abdülcebbâr'dan yaptığı alıntılarla, bu görüşlerini temellendirmeye çalışmasıdır.⁸³

Bu eserin Kadî Abdülcebbâr'ın olmadığına dair bir delil de, ondan sonra ölen Ebû Raşîd en-Nisâbüri için “rahimehullah” ifadesinin kullanılmasıdır. İbare şu şekildedir: “ve qad ehâle bihaze'l-qavli ala cevâbi *Mesâilî*'ş-Şeyh Ebî Raşîd rahimehullah.”⁸⁴ Daniel Gimaret'in de dikkat çektiği gibi şayet *el-Mecmû' fi'l- Muhît bi't-Teklif*, Kadî Abdülcebbâr'ın olsaydı Kadî, kendisinden sonra ölmüş birisi için “Rahimehullah” ifadesini kullanmazdı. Kadî Abdülcebbâr'ın vefat tarihi hicri 415'tir.⁸⁵ Tabakât ve Terâcim kitaplarında Ebû Raşîd en-Nisâbüri'nin, Kâdî'nin öğrencilerinden olduğu ve onun vefatından sonra da yerine geçtiği aktarılmaktadır.⁸⁶ En-Nisâbüri'nin vefat tarihinin ise 450'li yıllar olduğu zikredilmektedir. Bu durumda da açıkça fark edildiğine göre, *el-Mecmû' fi'l- Muhît bi't-Teklif*, İbn

⁷⁰ İbn Metteveyh, *el-Mecmû'*, I, 119: 6, 236: 3.

⁷¹ İbn Metteveyh, *el-Mecmû'*, I, 135: 17, 162: 13, 167: 4, 16, 184: 25, 202: 3

⁷² İbn Metteveyh, *el-Mecmû'*, I, 160: 23; a.y., *el-Muhît*, 68: 19.

⁷³ İbn Metteveyh, *el-Mecmû'*, I, 162: 17-18

⁷⁴ İbn Metteveyh, *el-Mecmû'*, I, 180: 3-4

⁷⁵ İbn Metteveyh, *el-Mecmû'*, I, 216: 25

⁷⁶ İbn Metteveyh, *el-Mecmû'*, I, 262: 22

⁷⁷ İbn Metteveyh, *el-Mecmû'*, II, 185: 21.

⁷⁸ İbn Metteveyh, *el-Mecmû'*, II, 191: 4.

⁷⁹ İbn Metteveyh, *el-Mecmû'*, I, 160: 23, 291: 18-19

⁸⁰ İbn Metteveyh, *el-Mecmû'*, I, 184: 11

⁸¹ İbn Metteveyh, *el-Mecmû'*, I, 161: 7-10

⁸² İbn Metteveyh, *el-Mecmû'*, I, 167: 25, 170: 3-4

⁸³ İbn Metteveyh, *el-Mecmû'*, I, 234: 15-17, 235: 11-13.

⁸⁴ İbn Metteveyh, *el-Mecmû'*, II, 35: 9-10.

⁸⁵ Ahmed b. Yahya el-Murtezâ, *Kitabu Tabakâti'l-Mu'tezile*, (Thk.: Susanna Diwald- Wilzer), Mektebetü'l-Hayat, Beyrut, trs., s.112.

⁸⁶ el-Murtezâ, *Kitabu Tabakâti'l-Mu'tezile*, s. 116; el-Cüşemî, *a.g.e.*, s. 382.

Metteveyh tarafında sadece derlenmiş bir eser değildir; bilakis İbn Metteveyh'e ait müstakil bir eserdir.

İbn Metteveyh, *el-Mecmû' fi'l- Muhît bi't-Teklîfte* bazen de Kadî Abdülcebbâr'ın görüşlerini değerlendirmektedir.⁸⁷ İbn Metteveyh'in, hocası Kadî Abdülcebbâr'ın görüşleri hakkındaki bu değerlendirmelerinde konumuzla ilgili olarak dikkatimizi çeken en önemli husus, onun kendi hocası hakkındaki yargılarıdır. Zira İbn Metteveyh'in bu yargılarından, *el-Mecmû' fi'l- Muhît bi't-Teklîf*in aidiyeti hakkında önemli ipucular yakalamaktayız. Örneğin, “vehtelege kelâmuhu rahimehullah fi'd-ders. Fe târeten mâle ilâ ennehâ...”⁸⁸ (Allah kendisine rahmet eylesin ders esnasında onun (Çev.: Kadî Abdülcebbâr) bu konu hakkındaki görüşleri birbirine uymuyordu. Bazen şuna meylediyordu...). “ve in kâne qad i'temed e fi'l-kitab lafze't-tashîh ve's-sahîhu ma qulnahu.”⁸⁹ (Kadî Abdülcebbâr, her ne kadar *el-Kitabta*, düzeltme lafzını kullanmış olsa da bu konu hakkında doğru olan görüş, bizim dediğimizdir). “Kadî Abdülcebbâr'ın Ebû Hâşim'in *el-bedlu ale'n-Neccâr* adlı kitabta aktardığı ‘meşakkati barındıran şeyin, teklif olduğu’ görüşüne gelince, bununla bu özel sözün hakikatini murâd etmesi caiz olamaz. Çünkü bu durum şeriata bağlıdır. Hâlbuki bize göre teklif, şeriatta sabit olduğu gibi aklen de sabittir. O bununla Allah'ın iradesi hakkında bildirdiği şeyi kastetmiştir. Ancak ne var ki, bu konu hakkında, Kadî Abdülcebbâr -Allah kendisine rahmet eylesin-, dilbilimsel yolu takip etmiştir.”⁹⁰ Bu son cümlede de görüldüğü gibi İbn Metteveyh, hocalarının görüşlerini aktardıktan sonra Kadî Abdülcebbâr'ın görüşünün analizini yapmaktadır. İbn Metteveyh'in bu analizi, *el-Mecmû' fi'l- Muhît bi't-Teklîf*in sanıldığı gibi, Kadî Abdülcebbâr'ın bir kitabı olmadığı; bilakis bu eserin İbn Metteveyh'e ait olduğunun apaçık bir delilidir.

İbn Metteveyh, *el-Mecmû' fi'l- Muhît bi't-Teklîfte*, Kadî Abdülcebbâr'ın bir konu hakkındaki görüşlerinin bazen birbirine uymadığını belirtmektedir. Örneğin, “Allah'ın (c.c.) fiillerinden mütevellid olan şeylere gelince, üstatlarımız, iadesi bâkî olmayan bir sebepten meydana gelen şeylerin iadesinin mümkün olmayacağı hususunda ihtilaf etmemişlerdir. Ancak Kadî Abdülcebbâr'ın bu konu hakkındaki görüşleri ihtilafı olmuştur. İhtilaf konusu da şudur: Allah'ın fiillerinden mütevellid olan şey, bâkî bir sebepten dolayı tevellüd ettiğinde, onun iadesi, sebebin iadesiyle mi olur yoksa sebebin iadesi olmaksızın mı olur? Kadî Abdülcebbâr, *el-Muğnîde*, Allah'tan mütevellid olan fiillerin iadesinin, bâkî olan sebebin iadesiyle mümkün olduğunu söylemektedir. Kadî Abdülcebbâr, daha sonra, bu görüşünden vazgeçerek şöyle demiştir: Allah'tan mütevellid olan fiillerin sebepleri, ister bâkî olsun ister

⁸⁷ İbn Metteveyh, *el-Mecmû'*, I, 185: 3-4, 291: 17-20, 295: 7-8.

⁸⁸ İbn Metteveyh, *el-Mecmû'*, I, 291: 18-19.

⁸⁹ İbn Metteveyh, *el-Mecmû'*, I, 295: 7-8.

⁹⁰ İbn Metteveyh, *el-Mecmû'*, II, 191: 4-8.

olmasın, bu fiillerin iadesi mümkün değildir.”⁹¹ Bu paragraf, *el-Mecmû' fi'l- Muhît bi't-Teklîf* İbn Metteveyh'e ait olduğuna delildir.

Sonuç

el-Mecmû' fi'l- Muhît bi't-Teklîf adlı eser, kelâm ilminin hem dakıku'l-kelâm hem de celîlu'l-kelâm konularını içeren ve Mu'tezile düşüncesini sistematik bir şekilde ele alan bir eserdir. Bu eserin aidiyeti hususunda tereddütler yaşanmış, bu kitap, bazen Kadî Abdülcebâr'a bazen de onun öğrencisi İbn Metteveyh'e nispet edilmiştir. Toplam dört ciltten müteşekkil olan *el-Mecmû' fi'l- Muhît bi't-Teklîf* ilk üç cildi, bazen farklı adlarla Kadî Abdülcebâr'a, bazen de İbn Metteveyh'e nispetle, tahkik edilip neşredilmiştir. Bu eserin son cildinin tahkikli neşir çalışmaları da yürütülmektedir. *el-Mecmû' fi'l- Muhît bi't-Teklîf* bir bütün olarak ele alındığında, kullanılan dil itibariyle bu eserin, Kadî Abdülcebâr'a ait olmadığı; bilakis onun öğrencisi İbn Metteveyh'e ait olduğu görülmektedir.

Kaynakça

- Altıntaş, Ramazan, “Kadî Abdülcebâr'ın (ö. 415/1024) Semiyatla İlgili Bazı Görüşleri”, *Bilimnâme*, IV/1 (Kayseri 2004), s. 59-79.
- Anonim, *Şerhu Tezkire, Şerhu Kitap et-Tezkire fî Ahkami'l- Cevâhir ve'l- A'raz*, Iranian Institute of Philosophy and Institute of Islamic Studies Free University of Berlin, Tahrân, 2006.
- Azmî, Ömer es-Seyyid, “Mukaddîme”, İbn Metteveyh, *el-Muhît bi't-Teklîf*, (Thk.: Ömer es-Seyyid Azmî), ed-Dâru'l-Mısriyye, Kahire, tarihsiz, adlı kitabın içinde.
- Bockelmann, Karl, *Tarihu'l- Edebi'l- Arabî*, IV, Kahire, 3. baskı, tarihsiz.
- Bozkurt, Nebi- Nevzat Kaya, “İstinsah”, *DİA*, XXIII, İstanbul, 2001.
- Bulğen, Mehmet, “Kelâm İlminin Kozmolojik Boyutları ve Günümüz Kozmolojisi *MÜİFD*, 39/2 (İstanbul 2010), s. 49-80.
- Çelebi, İlyas, “Mu'tezile,” *DİA*, XXXI, İstanbul, 2005.
- Demir, Osman, “Determinizm ve Okasyonizm Arasında: Mu'tezile'de Tevlid Düşüncesi ve Ehl-i Sünnetin Eleştirisi”, *MÜİFD*, 36/1 (İstanbul 2009), s. 63-82.
- Dhananî, Alnoor, *The Physical Theory Of Kalâm. Atoms, Space and Void in Basrian Mu'tazilî Cosmology*, E.J. Brill, Leiden, New York, Köln, 1994.
- Duğeym, Semîh, “el-Mukaddîme”, *Mevsûatu Mustalâhâti'l- Eş'ari ve'l- Kâdî Abdülcebâr*, II: 2, Mektebetu Lübnân Nâşirûn, Beyrût, 2002.
- Ebû Rîde, Muhammed Abdulhadî, “Mukaddîme” *fî't-Tevhîd (Divânu'l- Usûl li Ebî Raşîd en-Nisâbüri)*, Vizâretu's-Sikâfe, Kahire, 1969.
- el-Arnâvûtî, Şuayb, Muhammed Naim el-Arkasûsî, “Mukaddîme”, Şemsuddîn Muhammed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, Muessesetu'r-Risâle, Beyrût, 1983.
- el-Cüşemî, Hakîm, *Şerhu'l-Uyûn, Fadlu'l- İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, (Thk.: Fuad Seyyid), Dâru't-Tûnusiyye, Tûnus, 1986, adlı kitabın içinde.
- el-Murtezâ, Ahmed b. Yahya, *Kitabu Tabakâti'l-Mu'tezile*, (Thk.: Susanna Diwald- Wilzer), Mektebetü'l-Hayat, Beyrut, tarihsiz.
- Erdemci, Cemalettin, *Kelâm Kozmolojisine Giriş*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2007.
- _____, “İbn Metteveyh ve et-Tezkire fî Ahkami'l-Cevâhir ve'l- A'râz”, *İslâmî İlimler Dergisi*, IV/1-2, (İstanbul 2009), s. 185-197.
- en-Nisâbüri, Ebû Raşîd, *Divânu'l-Usûl, Vezâretu's-Sekâfe*, Kahire, 1969.

⁹¹ İbn Metteveyh, *el-Mecmû'*, II, 305: 9-13.

- ez-Zireklî, Hayrettin, *el-A'lâm Kamus-u Terâcim li'l-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisa mine'l- Arabî ve'l- Mustearibîn ve'l- Musteşrikîn*, III, dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, Beyrut, 2002.
- Gimaret, Daniel, "Mukaddime", İbn Metteveyh, *et-Tezkîre fî Ahkâm'l-Cevâhir ve'l-A'raz*, I, (Thk.: Daniel Gimaret), el-Ma'hedu'l- İlmî el-Fransî Lî Asâri'ş-Şarkıyye bi'l-Kâhire, Beyrût, 2009, adlı kitabın içinde.
- _____, "Note Annexe", İbn Metteveyh, *el-Mecmû' fi'l- Muhît bi't-Teklîf*, III, (Thk.: Jan Peters, Dâru'l-Meşrik, Beyrût, 1986, adlı kitabın içinde.
- Heemskerck, MargerathaT., *Suffering in The Mu'tazilite Theology*, Brill, Leiden, Boston, Koln, 2000.
- Hansu, Hüseyin, *Mu'tezile ve Hadis*, Kitabiyat, Ankara, 2004.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed, "Cemea," *Lisânu'l-Arab*, (Thk.: Abdullah Ali el-Kebîr v.d.), Dâru'l-Mearif, Kahire, tarihsiz.
- İbn Metteveyh, Ebû Muhammed el-Hasan b. Ahmed, *et-Tezkîre fî Ahkâm'l-Cevâhir ve'l-A'raz*, I, (Thk.: Daniel Gimaret), el-Ma'hedu'l- İlmî el-Fransî Lî Asâri'ş-Şarkıyye bi'l-Kâhire, Beyrût, 2009.
- _____, *el-Mecmû' fi'l- Muhît bi't-Teklîf*, I, (Thk.: J.J. Houben), eş-Şeriketu'l-Mısıriyye, Beyrût, 1965.
- _____, *el-Mecmû' fi'l- Muhît bi't-Teklîf*, II, (Thk.: J.J. Houben, Daniel Gimaret), Dâru'l-Meşrik, Beyrût, 1981.
- _____, *el-Mecmû' fi'l- Muhît bi't-Teklîf*, III, (Thk.: Jan Peters, Dâru'l-Meşrik, Beyrût, 1986.
- _____, *el-Muhît bi't-Teklîf*, (Thk.: Ömer es-Seyyid Azmî), ed-Dâru'l-Mısıriyye, Kahire, tarihsiz.
- İbnu'l-Vezîr, el-İmâm Muhammed b. İbrahim el-Husnî el-Yemenî es-San'anî, *Tercihu Esâlibi'l-Kur'ân âlâ Esâlibi'l- Yunân*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1984.
- Koloğlu, Orhan Şener, *Cubbâilerin Kelâm Sistemi*, İsam Yay., İstanbul, 2011.
- Madelung, W., "İbn Metteveyh", *The Encyclopaedia of Islam, Supplement*, XXII, Brill, Leiden, 2004.
- McDermott, Martin J., *The Theology of Al-Shaikh Al-Mufîd*, Dâr el-Machreq Êditeurs, Beyrût, 1978.
- Murad, Said, *İbn Metteveyh ve Arâuhu'l-Kelâmiyye ve'l- Felsefiyye*, Mektebetu'l- Enclü el- Mısıriyye, Kahire, 1991.
- _____, "Mukaddime", *Medresetu'l-Basra el-Mu'tezile*, Mektebetü'l-Enclü'l-Mısıriyye, Kahire, 1992, adlı kitabın içinde.
- Nader, Albert Nasrî, "Mukaddime", Hayyât, *Kitabu'l-İntisâr ve'r-Red alâ İbnu'r-Râvendî el-Mulhîd Ma Kasde Bihî Mine'l-Kezibi ale'l-Muslimîn ve't-Ta'ne aleyhim*, el-Matbaatu'l-Kasulikiyye, Beyrût, 1957.
- Schmidtke, Sabine, "Mukaddime" Anonim, *Şerhu Kitâb et-Tezkîre fî Ahkami'l- Cevâhir ve'l-A'raz*, Iranian Institute of Philosophy and Institute of Islamic Studies Free University of Berlin, Tahrân, 2006, adlı kitabın içinde.
- _____, "Ms. Mahdawi 514", Anna Akasoy, Wim Raven, *Islamic Thought in The Middle Ages*, Brill, Leiden, 2008, adlı kitabın içinde.
- Seyyid, Eymân, Fuâd Seyyid, "Mukaddime", *Fadlu'l- İ'tizâl ve Tabakâtu'l- Mu'tezile*, Dâru't-Tûnusiyye, Tûnus, 1986, adlı kitabın içinde.
- Seyyid, Muhammed Salih Muhammed, *Medhal İlä İlmi'l- Kelâm*, Dâru Kuba li't-Tibâe ve'n-Neşr ve't-Tevzî, Kahire, 2001.
- Sezgîn, Fuad, *Tarihu't-Turasi'l-Arabî*, II, (Arapçaya Çev.: Mahmûd Fehmî Hicâzî), Suudî Arabistan Muhammed b. Suud el-İslâmiyye Üniversitesi Yay., Riyâd, 1991.
- Subhî, Ahmed Mahmud, *Fî İlmi'l-Kelâm el-Mu'tezile*, I, Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrût, 1985.
- Wisnovsky, Robert, *İbn Sîna Metâfiziği*, (Çev.: İbrahim Halil Üçer), Klasik, İstanbul, 2010.
- Yurdagür, Metin, "Kadî Abdülcebâr", *DİA*, XXIV, İstanbul, 2001.